

A KRITIKAI FÖLDRAJZ TEREI – MEGJEGYZÉSEK, BENYOMÁSOK EGY NEM SZOKVÁNYOS KONFERENCIÁRÓL

(The Fields of Critical Geography – Comments, Impressions from a Typical Conference)

NAGY ERIKA

E sorok írója nem esszéista, inkább a tudományos értekezések műfajában érzi otthon magát. A kritikai geográfusok találkozájának elméleti, módszertani és tematikus sokszínűségét, a résztvevők nyitottságát és elhivatottságát megtapasztalva azonban a hagyományos konferencia-beszámoló helyett olyan esszé megírása tűnt helyesnek és ideillőnek, amelyben a szakmai tapasztalatok mellett a személyes benyomások is helyet kapnak. Az elhangzott előadások megközelítési módjainak ugyanis visszatérő eleme volt, hogy a kutatók ismeretei, az őket ért hatások is fontos szerepet töltenek be abban, ahogyan a társadalmi folyamatokat, jelenségeket értelmezik – amit tükrözött a konferencia elméleti és módszertani pluralizmusa, sőt maguk a hozzászólások is (a vitázók maguk is fontosnak tartották azt, *honnán*, milyen közegből érkeztek). Mindez arra ösztönözte a szerzőt, hogy e sajátos – nyitott, az akadémiai vitákra jellemző formalizmust elutasító, a fennálló társadalmi struktúrával és hatalmi viszonyokkal szemben kritikus és politikai állásfoglalásra készítő – légkörben ne csak a kritikai geográfia áramlatai között, azok tartalmában igyekezzen eligazodni, de meghatározza saját viszonyulását is azokhoz. Ez utóbbi egy magyar – kelet-közép-európai – geográfus számára, aki a porosz hagyományokra épülő iskolarendszerben szerezte alapvető ismereteit, szakmai (egyetemi) képzése során csekély teret kapott a térbeli folyamatokat különböző módon értelmező társadalomelméleti áramlatok mélyebb megismerése és ütköztetése, majd a rendszerváltás időszakában tanúja volt a tudományos élet képviselői által tett erőfeszítéseknek a hatalom és a tudomány viszonyának újradefiniálására – amelynek fontos eleme volt a napi politikától való elhatárolódás – meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy a kritikai földrajz néhány – a békéscsabai konferencián is felmerült –, a hazai geográfia számára új elemét próbáljam megragadni személyes szakmai tapasztalataimon keresztül – megragadni a sajátos szemléletet, módszereket, tereket (“spaces”) és kutatási témákat, ez utóbbiakat a kritikai geográfia két alapvető térbeli-társadalmi kategóriája, az egyenlőtlenség és a hatalom köré szöve.

A konferencia légkörét, az ott zajló viták hangvételét meghatározta a résztvevők nagy száma és széles köre: itt nem volt jellemző a nyugat-európai és észak-amerikai kutatók hegemoniája, mellettük Ázsia és Latin-Amerika számos országából, valamint Európa „periférikus” (déli és keleti) térségeiből is sokan érkeztek. (Jellemző

módon, a résztvevők anyagilag maguk támogatták a szerényebb jövedelmű kollégák megjelenését egy differenciált részvételi díj elfogadásával.) A földrajzi különbségek megjelentek a vitázók radikalizmusában, és a kritikai geográfiához való viszonyulásukban is. A szemléletbeli eltérések talán a globalizációs folyamatokkal kapcsolatos vitákban jelentek meg a legerőteljesebben, azok egyik markáns irányát – a szerző számára – a neomarxista elméletek klasszikus tudományos értekezés keretei között történő, kritikai elemzése jelentette, míg egy másikat a harmadik világból érkezett kutatók radikális, nagyhatalmi törekvéseket elutasító, (azokkal szembeni) politikai állásfoglalást (sőt, szerepvállalást) sürgető hozzászólásai, előadásai.

Ez utóbbi attitűd érvényesült a konferencia *közvetítő nyelvével* kapcsolatban is: egyrészt az angol mellett lehetőség volt francia nyelven is megszólalni, másrészt újra és újra felmerült a nyelvhasználaton keresztül érvényesülő angolszász dominancia problémája (és kritikája) a tudományos életben. Ez több szempontból is tanulságos volt egy magyar geográfus számára. Egyrészt újfajta tapasztalat volt a türelem, amely a nem angol anyanyelvűekkel szemben érezhető volt, s amely lehetővé tette a gondolatok szabadabb áramlását. Ugyanakkor enyhítette egy kis országból érkező kutató frusztrációját a felismerés, hogy a hátrányos helyzetű többséghez tartozik, akiknek szellemi erőfeszítést jelent az, ami (például) az angol anyanyelvűek számára gyorsan átlátható és felfogható. A legfontosabb tanulságot mégis a kritikai geográfia terminológiája magyar nyelvű értelmezésének nehézségei jelentették – e sorok írója is egyszerűbb feladatnak érezte az angol nyelvű szakmai vitákba történő bekapcsolódást, mint azok magyar nyelvű interpretációját. Nem véletlen, hogy sürgető kényszernek érzi egy – a kutatók és a geográfus hallgatók számára is fontos – szakmai szótár és enciklopédia elkészítését, továbbá a nemzetközi szakirodalom szélesebb körű és mélyebb megismerését/megismertetését – már az egyetemi képzés során.

Az egyenlőtlenség földrajza

A konferencia *tematikája* rendkívül sokszínű volt, egészében véve mégis elmondhatjuk, hogy a kritikai geográfiai kutatások konfliktus-orientáltak, a hatalom és függés rendszerében vizsgálják a társadalmi jelenségeket és azok földrajzi aspektusait. Az elemzésekben a legnagyobb teret a társadalmi periférián élő, marginalizálódott (vagy csak a tudományos vizsgálatok által mellőzött) csoportok helyzetének, reakcióinak, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli meghatározottságának feltárása kapta.

A társadalmi különbségek térbeli megjelenésével (“spaces of difference”) kapcsolatos viták szemléletük miatt is tanulságosak voltak egy kelet-közép-európai kutató számára: kiindulópontjuk szerint az egyén térbeli-időbeli mozgása, az adott pillanatban elfoglalt (földrajzi) helyzete magában hordozza a társadalmi struktúrák és az azokat fenntartó-formáló mechanizmusok sajátosságait – beleértve az egyén lehetőségeit (és korlátait) a fennálló rendszer alakítására. A térbeli helyzetet tehát nem önmagában, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek egyik aspektusaként értelmezik.

A nemek eltérő esélyei, részvétele a tér alakításában az egyik meghatározó irány volt a vitáknak, amely a nők akadémiai életben betöltött szerepétől a városi tereket alakító szerepükön át a kereskedelmi fejlesztések (mint új típusú közösségi terek – “public spaces”) differenciáló szerepéig sokféle témát magában foglalt. Az előadások és szakmai beszélgetések rávilágítottak – a szerző számára – olyan új földrajzi tényezőkre, amelyek társadalmi egyenlőtlenségek forrásai, ám beépültek mindennapjainkba, s ezért talán nem is tudatosulnak bennünk – sem mint hétköznapi embekekben, sem mint kutatókban. (Nem utolsó sorban az előző politikai rendszer nők „emancipációjával” kapcsolatos propagandájának eredményeként.) Ezek közé sorolható pl. a munka- és lakóhely szétválasztása, a biztonság- és közérzet (nők, gyerekeké, időseké), illetve a városszerkezet-városépítéssel összefüggései, a közszolgáltatások elérhetősége (beleértve az épületek belső tereinek megközelíthetőségét), továbbá az utóbbi tizenkét év liberális gazdaságpolitikáinak térbeli következményei (a kereskedelmi hálózat átrendeződése, a szociálpolitikai intézményhálózat zsugorodása, új, zöldmezős gazdasági terek létrehozása a városok peremén).

A városi terekben megjelenő társadalmi egyenlőtlenségekre irányuló kutatások léptékük, módszertani eszköztáruk, illetve gyakorlati (várospolitikai) irányultságuk miatt ragadták meg a szerző figyelmét. Ezek egyik áramlatának középpontjában azok a csomóponti szerepet betöltő városi mikroterek állnak, amelyek szükségsszerűen (bár nem feltétlenül látványos módon) társadalmi konfliktusok (kirekesztés, elkülönülés) színterei. Néhány szerző a városi tér formálásának folyamatát a hazai geográfiában még csak elvétve alkalmazott szisztematikus megfigyeléssel (“witnessing”) és az események értelmezésével próbálta megragadni.

A kutatások másik, meghatározó irányát a várospolitikák kritikája jelentette. A fejlesztések (a fizikai tér átalakítása) szegregációs hatásainak és a közösségi terek (“public space”) kialakításának kérdőjelei, a társadalmi polarizáció enyhítésére tett erőfeszítések hiánya/kudarcai mellett a globalizáció hatásai (azok kezelése) kerültek a viták középpontjába. A kritikai elemzés egyrészt a városi teret alakító kulcsszereplők érdekeinek és azok konfliktusainak feltárására irányult, másrészt alternatívák megfogalmazására a jelenlegi várospolitikákkal szemben – az utóbbiak alapelvei közé tartozik a széles társadalmi bázison és részvételen alapuló döntéshozatal és kulturális sajátosságok (másság) el- és befogadása. Ez a megközelítés az átalakuló kelet-közép-európai országok urbanizációs folyamatainak vizsgálatához értékes adalékokkal szolgálhat, például az ingatlanpiaci szereplők köre gyökeres átalakulásának, valamint a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek erősödésének és új dimenziói (pl. fogyasztás) megjelenésének vizsgálatában.

Az egyenlőtlenség sajátos, új aspektusát jelentették meg a szerző számára azok a – zömmel mikroszintű – *etnikai földrajzi vizsgálatok*, amelyek a különböző kultúrák kölcsönhatásaira, azok értékközvetítő és térformáló szerepére irányultak. A vizsgálatok színterei többnyire ebben az esetben is a helyi közösségek voltak, amelyek társadalmi-térbeli kapcsolatrendszerét interjúorozatokkal tárták fel a kutatók. Az etnikai kisebbségek emancipációjának kérdésköre a *migrációval* kapcsolatos előadásokban és vitákban is megjelent. Az egyik, e témát boncolgató vitaülés címe,

„Határok a határok nélküli világban” jól tükrözi a résztvevők szakmai irányultságát és személyes viszonyulását is e problémakörhöz. Az etnikai csoportok térbeli mozgásaival kapcsolatos konfliktusoknak különböző szintjei jelentek meg az elemzésekben – az egyének, a kis közösségek döntései és a makroszintű folyamatok kölcsönhatásaival kapcsolatos kutatások, a kibocsátó és befogadó államok szociálpolitikájának (és intézményrendszerének) kritikai analízise, a bevándorlók befogadásával kapcsolatos konfliktusok és azok kezelése (pl. a várospolitika eszközeivel) –, amelyek (a szerző számára) módszertani szempontból tanulságosak és szemléletformálóak voltak.

A módszerek között a hagyományos statisztikák mellett a kormányzati, várospolitikai dokumentumok kritikai elemzése, valamint az interjúk – pl. életutakat feltáró beszélgetések – is fontos szerepet kaptak, amelyek lehetővé tették a migrációs folyamat és az általa eredményezett konfliktusok komplex megragadását. Éppen ezért a kutató személyes viszonyulása a vizsgált problémához (konfliktushoz) – a kritikai geográfusok esetében ez többnyire elkötelezettséget jelent a befogadás és emancipáció mellett, a kirekesztés ellen – hangsúlyos eleme volt a vitáknak. Úgy véljük, a hazai földrajzi kutatások számára is volt üzenete a témakörben folytatott szakmai beszélgetések tematikájának és szemléletének. Ráirányíthatja a figyelmet például a vidéki városainkban a határ menti kapcsolatok bővülése, az élénkülő turizmus és diplomáciai élet, valamint a nemzetközi migráció révén erősödő kulturális-etnikai sokszínűség vizsgálatának fontosságára, továbbá az etnikai csoportok marginális helyzetének földrajzi aspektusai kutatásában alkalmazható új módszerekre, szempontokra.

A hatalom földrajza

A konferencia programját áttekintve szokatlannak tűnt, hogy a közelmúlt *politikai eseményeinek* (a 2001. szeptember 11-i terrortámadásnak, az afganisztáni háborúnak, az argentin gazdasági és politikai összeomlásnak) milyen nagy teret szenteltek – előadásokban, műhelyvitákban – a résztvevők és a szervezők. Az ezek kapcsán zajló viták középpontjában a hatalom térbeliségének – kiterjedésének és korlátainak – elemzése, és ezzel összefüggésben a földrajz szerepének (újra-)értelmezése állt.

A viták fontos eleme volt a *nemzetállamok szerepének* értékelése a gazdasági és intézményi globalizáció folyamataival összefüggésben. Ennek kapcsán értékelte néhány résztvevő az *Európai Unió nemzetek fölötti intézményrendszerének és regionális politikájának* ellentmondásos tartalmát és működését – egy magyar résztvevő számára talán kissé szokatlan, kritikus módon. Az előadók elsősorban az uniós intézmények bürokratizmusát bírálták, ahol a „szakszerűség” mellett elvész a demokratikus tartalom. Azok a mechanizmusok, amelyek a nemzetállamok és a lokális szerveződések között biztosítják a folyamatos együttműködést, még nincsenek jelen a transznacionális szintű döntéshozatal, illetve a helyi társadalmak viszonyában. Éppen ezért többen is vitatták a régióknak a helyi/térségi kulturális-társadalmi feszültségek, válságok kezelésében szánt kulcsszerepét – szerintük Európa újabb

földrajzi felosztása aligha eredményezi a döntéshozatal és az intézményrendszer demokratikusabb működését. Ennek egyik fontos akadályát a horizontális (pl. a társadalmi mozgalmak és a döntéseket előkészítő szakemberek közötti) kapcsolatrendszerek regionális szintű kialakulatlansága jelenti, ezért a helyi/térségi érdekeket elsősorban a politikai szervezetek (legtöbbször nemzeti szinten szerveződő pártok), csoportosulások képviselik. Ez utóbbiak többnyire nem regionális szinten szerveződnek, ha pedig mégis, akkor többnyire etnikai-politikai konfliktusok húzódnak közöttük, illetve a nemzetállam között – amelyek kezelésére szintén nem léteznek uniós intézmények és mechanizmusok. Az Unió működésének kritikai elemzése az újonnan csatlakozó országok társadalomtudósai számára sem érdektelen, hiszen az intézmények átalakítása, hatékonyabb és demokratikusabb működtetése (pl. a konfliktusok kezelésében) „belülről” lesz majd ösztönözhető.

A *nemzeti határokon túlnyúló befolyás, hatalom* kérdéskörében zajló viták másik hangsúlyos témája az Egyesült Államok globális politikai és gazdasági szerepének kritikai elemzése volt. Ennek egyik nézőpontja – amelyet nagyrészt a harmadik világból érkezett résztvevők képviseltek – a gazdasági liberalizmusnak a nemzetállamok szerepének gyengítésében és alávétésében („gyarmatosításában”) betöltött szerepe volt, amelyet a latin-amerikai válság és az Amerikai Szabadkereskedelmi Övezet létrehozása kapcsán is elemeztek. Ugyanakkor a probléma teljesen más aspektusa jelent meg a „nemzetállam” – amely csak térben (nemzeti határaival együtt) értelmezhető kategória – és az USA globális „víziója”, szerepvállalása közötti ellentmondás földrajzi tartalmának analízisében. Az előadásokat és a vitákat hallgatva úgy tűnt, hogy a nemzetállamok szerepének átértékelése a globalizációs folyamatokkal összefüggésben – teljesen más szempontból és okból – az etnikailag és kulturálisan sokszínű Kelet-(Közép)-Európában is átfogó, alapos történeti földrajzi (és filozófiai) elemzésre és vitákra lenne érdemes.

A *hatalom térbeli korlátait* mutatták be azok az előadások, amelyek a globális folyamatokkal szembeni ellenállás mechanizmusait, a helyi közösségek, kultúrák abban betöltött szerepét elemezték. A rezisztencia egyik típusát azok a társadalmi mozgalmak jelentik, amelyek a gazdasági globalizáció ellenében lokális, illetve általános, a társadalom nagyobb részét érintő célokért (pl. a transznacionális vállalatok működésének szigorúbb szabályozásáért) küzdenek, a nemzetállamok keretei között. Az ellenállás sajátos modelljeit valósítják meg azok is, akiknek mindennapi élete (annak terei) kívül esik a globalizációs folyamatok hatókörén. Ezek a nagy számban, világszerte jelen levő, marginalizálódott társadalmi csoportok – amennyiben földrajzilag koncentráltan vannak jelen, és szemben találják magukat a globalizáció hatásaival (pl. a terjeszkedő világvárosok peremén) – kikényszeríthetik a helyi és a nemzeti politikák (esetenként a nemzetközi szereplők stratégiáinak) átalakítását, újragondolását is. Ugyanakkor a hatalom földrajzi korlátait jelenítették meg azok az informális kapcsolatrendszerek is, amelyek átlépik az országhatárokat, meghatározzák egy-egy társadalmi csoport – például bevándorlókból álló közösség – kulturális azonososság-tudatát, társadalmi integrációját, és a folyamat térbeli aspektusait.

A globalizáció előbb említett, sajátos aspektusainak „felfedezése” arra ösztönzi az olvasót/hallgatót, hogy kissé kételkedően fogadja és értelmezze azokat az elméleteket, amelyek a nemzetek fölötti, nemzeti és lokális szinten zajló térbeli-társadalmi folyamatok egységes modellbe foglalására tesznek kísérletet. A konferencián ezzel kapcsolatban elhangzott elméleti viták során a szerző számára két, alapvetően eltérő álláspont feltétlenül továbbgondolandónak látszik. Az egyik – *M. Castells* nálunk is ismert és idézett modelljére építve – a nemzetállamok által ellenőrzött, konkrét, fizikai tér, illetve a globális áramlásokkal definiálható, a nagyvárosok (világvárosok) által kontrollált, virtuális tér egymás melletti (kompromisszumokon alapuló) létezéséből indult ki, amelyben a „tér nélküli gazdaság” (a globális áramlások rendszere) meghatározó szerepet tölt be.

A „globális kapitalizmus” modelljét, annak sematizmusát azonban többen bírálják. A kritikusok szerint kimaradt belőle egyrészt a nemzetközi áramlások lokális, illetve regionális szinten értelmezhető társadalmi tartalma – az egyén sajátos viszonyulása a globális folyamatokhoz, „részvétele” azokban, ami nem feltétlenül korlátozódik csupán passzív, lokális munkaerő-piaci szerepre –, másrészt megkérdőjelezték a modell univerzalitását (a globális szintű folyamatokon kívül maradó társadalmi csoportok kimaradtak belőle). Az alternatív megközelítések (pl. a posztstrukturalisták) szerint a gazdasági-politikai kapcsolatrendszereket lokális (regionális), nemzeti és nemzetközi szereplők (intézmények, gazdasági szervezetek, személyek stb.) alakítják, globális áramlások és a városok azokban betöltött szerepének vizsgálatakor a földrajzi léptékek, azok egymáshoz való viszonyának újragondolására van szükség. A város túlságosan absztrakt értelmezése helyett vissza kell tehát térni annak a bonyolult és állandóan változó kapcsolati hálóhoz a vizsgálatához, amely a nagyvárosokat – és rajtuk keresztül a nemzetközi áramlásokat – „működteti”, feltámi a mindennapi tevékenységek (practices) aspektusait, és mozgatóit (agency).

E sorok írója némi gyanakvással viseltetik a nagy léptékű, sok résztvevős és szerzőtagozó tematikájú szakmai találkozók iránt, ahol többnyire kevés a lehetőség a tudományterület alapvető kérdéseit (paradigmáit, alapvető kategóriáit, továbbá a társadalomban, s azon belül, a tudományban elfoglalt helyét) boncolgató vitákra. A kritikai geográfusok konferenciáján azonban éppen ez utóbbi volt a cél – a tér mint a társadalmi folyamatok egyik aspektusa, s ezzel összefüggésben, a kritikai földrajzi vizsgálatok tereinek keresése állt a szakmai viták középpontjában. Ezek arra ösztönözték a résztvevőt, hogy a hagyományos diszciplináris kereteken és kategóriákon túllépve próbálja értelmezni mindazt, ami körülötte (vele) történik. Ez a megközelítés ösztönző és szemléletformáló lehet egy olyan régióban, amelynek (térbeli) helyzetét sokszor és sokféle szempontból kellett újraértelmezni – amennyiben az itt élő és résztvevő (és/vagy e folyóiratot forgató) társadalomtudósok nyitottak a tér szerepének kritikai interpretációjára.